

Проблеми історії України нового часу

С. О. НАУМОВ (Харків)

Братство тарасівців*

Прагнучи накреслити шлях в обраному напрямку, тарасівці мали визначитися щодо домінуючої у той час в українському русі культурницької течії — українофільства. На їх думку, підкреслено лояльне й аполітичне українофільство як самостійна суспільна течія не мало перспектив, оскільки не тільки було неспроможне розв'язати справу визволення України, а й ускладнювало її, відволікало свідомих українців від політичної боротьби, "затемнювало" їх свідомість, штовхало молодь до російських революційних організацій. Звідси випливав категоричний висновок: "Коли ми бачимо тепер, що яка-небудь молода людина свідомо йде старим шляхом українофільським, то сміливо, не вагаючися, можемо сказати, що то не єсть син України, то її ворог, то зрадник, перевертень, ренегат" ⁵⁰.

Вдаючись до невинуватих різких оцінок сучасного українофільства, тарасівці не перекреслювали його значення в минулому: "...Українофільство показало нам і цілому світові, що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветься Українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних українців. В сім його історична заслуга..." ⁵¹. Крім того, вони активно співробітничали з старогромадівцями, а культурно-просвітницька діяльність була чи не найвагомішою в практиці братства. Тому не можна твердити, що українофільство, культурництво повністю відкидалися тарасівцями.

З іншого боку, тарасівці мали визначити свою позицію щодо соціалістичного руху, тоді найбільш популярного серед опозиційне настроєної молоді. Вони взаємодіяли з російськими революційними гуртками, були знайомі з творами теоретиків і популяризаторів різних напрямків соціалістичного вчення: С. Степняка-Кравчинського, В. Засулич, Г. Плеханова, П. Аксельрода, К. Маркса, Ф. Енгельса, С. Подолинського і особливо М. Драгоманова ⁵². Та мода на соціалізм не охопила тарасівців. Це було пов'язано головним чином з негативним ставленням російських соціалістів до національних рухів. До того ж братчики, усвідомлюючи обмеженість власних сил, вважали за недоцільне розпорошувати їх на виконання інших завдань, крім національно-визвольних. Не дивно, що у "Символі віри" практично не відчувається вплив соціалістичних ідей.

Позитивна частина програмного документа виглядає досить блідо, навіть враховуючи час його написання. Мета організації в "Символі віри" визначена як програма-максимум: "Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдовольнення усім моральним, просвітним, соціальним і політичним потребам українського народу" ⁵³. Формулювання є надто неконкретне, і, вводячи його, автори, очевидно, прагнули уникнути звинувачень у "вузькому націоналізмі", ігноруванні загальнополітичних та соціально-економічних питань, які насправді були для тарасівців неактуальними й, відповідно, нерозробленими. Справжньою метою братчиків було національне визволення України, але вона особливо не конкретизувалася, бо видавалася надто віддаленою.

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. жури. - 1999. - № 5.

Нечіткість програмного документа спричинила суперечливі оцінки його загальної спрямованості. В. Дорошенко, О. Гермайзе та інші дослідники вказували, що провідною ідеєю братства була політична автономія України⁵⁴. Разом з тим тарасівців традиційно вважають першими самостійниками⁵⁵. Це твердження впливає з вищезгаданого свідчення І. Липи, про недостовірність якого йшлося раніше. Є також глуха, без аргументації, згадка В. Самійленка про "цілком самостійницький характер" тарасівців, але стосується вона, очевидно, лише київського гуртка⁵⁶. Слід відкинути й "ідеї", приписувані братству М. Слабченком, де фігурують гетьман, сойм, явно пізніші лозунги "Україна для українців", "боротьба з імперіалізмом" тощо⁵⁷. На жаль, інколи їх некритично запозичують й сучасні науковці⁵⁸.

Текст "Символу віри" не дає жодних підстав для висновку про його самостійницький характер. Автори неодноразово підкреслюють свою прихильність до політичного розв'язання українського питання на автономістсько-федералістських засадах: "Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів, за дрібну децентралізацію, маємо бути цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля"⁵⁹.

Засуджуючи Російську імперію, як гнобительку народів, "молоді українці" ставили за мету перетворення її на демократичну федеративну державу, виступаючи "як загальноросійські інтелігенти" в союзі з іншими націями, передовою російською громадськістю. Розвиваючи ці ідеї, тарасівці жодного разу не доводять їх до думки про необхідність політичної самостійності України, власне, навіть не вживають цього словосполучення. Про автономію України не йшлося і в статуті братства.

Частина братчиків, перш за все кияни М. Махновський, В. Шемет та інші, в цьому плані були схильні йти далі. Однак слід розрізняти самостійницькі погляди окремих тарасівців і автономістські ідеї, висловлені в програмних документах і підтримані більшістю братства. У будь-якому разі тарасівці першими чітко поставили перед собою і всіма українцями мету — відродження власної державності, визначили найбільш прийнятну для того часу її форму — автономні політичні одиниці у складі федеративних Росії і Австро-Угорщини. Підкреслюючи єдність українського народу незалежно від державних кордонів, вони впритул підійшли до ідеї соборної України. Однак у "Символі віри" вона не набула розвитку.

"Символ віри" не розкриває політичного та соціально-економічного устрою майбутньої української держави, за винятком популярної тоді формули соціальної рівності: "В справах соціально-економічних працюватимемо в душі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце ціловкраїнській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національне свідомих братів працівників"⁶⁰.

Слід підкреслити, що програмний документ тарасівців не відображав усієї сукупності їхніх поглядів, а містив лише найзагальніші, прийнятні для всіх пункти, що стосувалися тільки одного питання — національного. Щодо інших суспільно-політичних проблем братство не мало спільної платформи. Про це згадував, зокрема, Є. Тимченко: "Тарасівців об'єднувало трактування національного питання. В інших питаннях Тарасівці не зв'язували своїх членів. Кожний член міг бути навіть соціал-демократом чи взагалі належати до якої іншої політичної партії"⁶¹. По суті, визнавав це й Ю. Липа, говорячи, що програми тарасівців мали "менше характер партійний, а більше характер всеукраїнський"⁶².

Тому говорити про братство як предтечу українського націоналізму принаймні неточно. Воно об'єднувало національне свідомих, готових до

боротьби за визволення України людей, незалежно від їхніх позицій з інших питань. Партійного розшарування в ньому ще не відбулося.

Серед братчиків були майбутні націоналісти (М. Міхновський), ліберали (Є. Тимченко), есери (В. Андрієвський), соціал-демократи (М. Коцюбинський), причому суттєва відмінність їхніх поглядів визначилася ще в період перебування в цій організації. Про націоналізм тарасівців можна говорити лише в широкому розумінні слова — маючи на увазі, що вони виступали в інтересах української нації в цілому, а не окремих соціальних груп; що національне питання, національно-визвольна боротьба були для них головними, а всі інші проблеми знаходилися на другому плані.

Засоби боротьби за досягнення програмної мети чітко не були визначені. Неконкретність "Символу віри" в цьому відношенні не можна пояснити тільки тим, що він не є програмою у повному розумінні слова. Причину слід шукати в прагненні братчиків зосередитися на доступних їм (хай незначних, але результативних) практичних заходах в обраному ними напрямку — їх приваблювали "малі діла" в ім'я великої мети. Тарасівці усвідомлювали, що умови для безпосередньої політичної боротьби за визволення України ще не визріли, що необхідний тривалий період плекання національної самосвідомості, підготовки борців за національну справу. "...Ми дбаємо про те, щоб піднести й розворушити на Вкраїні національного духа, відживити й виробити серед інтелігенції й народу національні почуття українські...". — ці слова "Символу віри" були лейтмотивом практичної діяльності братства.

Засобами для досягнення цього вони вважали перш за все особистий приклад і безперервну роботу щодо підвищення культурного рівня мас. Тому серед основних обов'язків кожного тарасівця були постійна робота над собою, підготовка національно свідомої молоді до вступу в організацію, політична діяльність в українських культурницьких гуртках.

Існує багато свідчень про те, що гасло "Символу віри" — "бути консеквентними у всьому українцями" — стало правилом якщо не для всіх, то принаймні для багатьох тарасівців. В умовах цілковитого російськомовного оточення вони користувалися винятково українською мовою. Дотримуватися такої принциповості тільки на перший погляд було нескладно. Насправді це вимагало великих зусиль, тим більше, що братчики тут були першими — адже попереднє покоління, включаючи провідних українофілів, залишалось у полоні російськомовного побуту. Самоосвіта й самовиховання здійснювалися шляхом вивчення різноманітної літератури, написання рефератів, проведення дискусій, неухильного дотримання правил організації тощо. Про відданість ідеям братства свідчить приклад багатьох його членів, котрі протягом десятиліть, нерідко навіть усе життя, були активними діячами національного руху, працювали на ниві культурного відродження України (В. Боржковський, В. Боровик, М. Дмитрієв, М. Кононенко, М. Коцюбинський, І. Липа, М. Міхновський, В. Шемет, М. Яценко та ін.).

Святим обов'язком вважалося виховання в національному дусі рідні, особливо дітей. Зокрема, М. Коцюбинський писав дружині: "Що там синочок наш, які слова вивчив. Не вчить тільки по-московському, бо як дитина звикне, то трудно буде одвикнути... Хай говорить чисто, краще, ніж його батьки. У всьому поступ" ⁶³. Збереглися спогади про сім'ю М. Яценка, вже тяжко хворого після в'язниці: "Виходили до нього два хлопчики, теж у вишиваних сорочинках із стрічками та в широких синіх штанцятах — очевидно, його синки. До нас долітали часом уривки їх розмови, і ми чули, як вони між собою та з батьками розмовляли тільки по-українськи" ⁶⁴.

Син М. Базькевича, Богдан, входив до складу нелегальної української студентської громади Харківського університету в найтяжчі для українства

роки Першої світової війни⁶⁵. Ю. Липа став відомим українським письменником, публіцистом, автором знаної книги "Призначення України", загинув як лікар УПА.

Виступаючи проти аполітичного культурництва як самоцілі, тарасівці добре усвідомлювали важливість проведення культурно-освітньої роботи як початкового етапу формування національної свідомості мас. Розповсюдження кращих зразків української літератури, керівництво гуртками самоосвіти та іншими культурницькими об'єднаннями було основним змістом діяльності братства серед широкого загалу. Характерними рисами її здійснення були постійність, систематичність, поступовість. Починаючи з читання найпростіших "народних" книжок і вивчення рідної мови, учасники таких гуртків поступово знайомилися з творами революційної, національно-визвольної спрямованості (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський), матеріалами західноукраїнських часописів "Зоря", "Правда", "Народ". Найбільш підготовлені гуртківці одержували від тарасівців праці з національного питання, історії революційного руху, сучасних політичних вчень. Після цього перед ними відкривався шлях до членства в організації.

Крім того, тарасівці використовували своє службове становище, будь-яку іншу можливість для роботи серед неорганізованого населення. Так, вони проводили регулярні заняття з кількох десятками полтавських і чернігівських селян, що працювали на виноградниках, їхні слухачі залишили спогади, зокрема, про зміст занять: М. Коцюбинський "розказував про хліборобство, як світ збудовано і т. ін... А найбільш говорив за оділення України та щоб президент управляв нашим краєм"⁶⁶. В. Боровик учив неписьменних українській грамоті. Пізніше він, працюючи інспектором Одеського сирітського будинку, розповідав учням про Б. Хмельницького й І. Мазепу, козацьку державу, порівнював її устрій з Швейцарією, викривав гнобительську політику царського уряду⁶⁷.

Отже, навіть у найменш підготовленому середовищі братчики виходили за межі суто культурницької роботи, вдавалися до політичної пропаганди. Для поширення власних поглядів та ознайомлення з становищем українського населення тарасівці здійснювали спеціальні поїздки по Україні й за її межами. Так, з цією метою В. Боржковський восени 1896 р. їздив до українських переселенців у Сибір⁶⁸. У травні 1897 р. провідні тарасівці за кошти В. Смирненка роз'їхалися "на роботу політичну" на Лівобережжя (М. Міхновський), Правобережжя (Є. Тимченко) і Кубань (В. Боровик)⁶⁹.

Аудиторія таких читань не могла бути значною. Тому братчики, мабуть, першими з членів українських товариств вдатися до тиражування власних творів і пропагування програмних ідей через західноукраїнські видання. Для розмноження літератури використовувалися власні гектографи, а також технічні можливості інших українських об'єднань. У Харкові було видано твори І. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я", Марусі Вольвачівни "Кажи жінці правду, та не всю" (ще до його публікації), програму і статут товариства, підготовлено до гектографування поему Т. Шевченка "Кавказ"⁷⁰. Очевидно, київською групою була розмножена на гектографі прокламація "Українці", опис якої знаходиться у списку революційних видань за 1892 р. Вона була написана українською мовою, мала помітку "Київ, 1 травня 1892 р." і присвячувалась, як вказували укладачі списку, відновленню незалежності України⁷¹.

Як уже згадувалося, І. Липа в "Зорі" розповів про заснування товариства (природно, не називаючи його), а погляди тарасівців були викладені Б. Грінченком у "Буковині" та "Символі віри", надрукованому в "Правде". За свідченням С. Шемета, в галицькій пресі неодноразово виступав

М. Міхновський, статті якого викликали гостру реакцію українофілів ⁷². Там же була надрукована казка М. Коцюбинського "Хо", присвячена В. Боровикові, де в художній формі розкриті переконання тарасівців: "Нам скажуть, що думки наші не нові... І раніш не одно чисте серце зогрівалося такими ж ідеями... Та тим-то й ба, що тоді тільки ідея набирає вартості, коли поростає тілом, переводиться в життя. Перевагу нашу я добачаю найголовніше в тому, що ми поставили собі завданням перевести наші ідеї в життя і певні, що зробимо все, що в нашої силі й змозі... Будьмо передусім скрізь українцями — чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в своєму краї, чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, якою звертаються лиш до челяді... Хай вона бринить і розгортається в нашої родині, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі — скрізь, де нам не заціплено... Не попускаймо собі навіть у дрібничках. Несімо прапор справи нашої в дужих руках, а будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... Не жахаймось, що діло те таке велике, таке важке... Робім, що можемо..." ⁷³. Загалом на Західній Україні тарасівці опублікували сотні художніх, критичних, публіцистичних творів.

Проведення просвітницької та пропагандистської роботи було неможливе без бібліотек, формуванню книжкового фонду яких тарасівці приділяли неослабну увагу. Кожен гурток мав десятки або й сотні найменувань різноманітної літератури, що купувалася в Росії та надходила від інших гуртків і з-за кордону. Кошти на її придбання й транспортування надходили з членських внесків, спеціальних зборів на літературу, ⁷⁴ продажу

книг

Братчики допомагали також створювати бібліотеки селянам, учням, студентам — всім, не байдужим до українського питання. Вони писали реферати, оригінальні праці з найбільш злободенних чи складних проблем. Зокрема, при обшуку у В. Степаненка було вилучено програму читання рефератів, рукопис праці "Результат Нової Ери з всеукраїнської точки зору" (судячи з назви, оцінка тарасівцями угоди 1890 р. між народовцями й урядом Австро-Угорщини), у І. Липи — рукопис книги "Літературно-національний рух на Слобідській Україні", замітки про Україну ⁷⁵. Враховуючи також програмні документи, не буде перебільшенням стверджувати, що тарасівці зробили чималий внесок у створення української політичної літератури.

У практичній діяльності братство постійно підтримувало контакти з представниками інших течій громадського руху в Україні. Відмежувавшись від них ідейно, тарасівці водночас не уникали взаємовигідного співробітництва. У цілому зваженим було ставлення братства до старогромадівців. Критикуючи їх за пасивність і аполітичність, тарасівці співробітничали з ними, віддаючи багатьом з них належне за значний внесок у загальну справу, подвижництво, освіченість. У Харкові тарасівці часто збирались у подружжя Русових, де О. Русов, зокрема, читав реферати про М. Драгоманова, а С. Русова — про Т. Шевченка. Вони ж допомагали в транспортуванні нелегальної літератури. Жандарми визнавали, що І. Липа, М. Яценко та інші ставилися до О. Русова "з повною повагою" ⁷⁶. Члени бессарабського гуртка підтримували зв'язки з Одеською громадою, відвідували її збори, одержували від неї літературу ⁷⁷.

Про авторитет київського осередку серед громадівців свідчить той факт, що у створеній ними Всеукраїнській загальній організації з 4 членів Ради троє були тарасівці - Є. Тимченко, М. Кононенко, О. Черняхівський ⁷⁸. Братчики різко засуджували тільки тих, хто був патріотом лише на словах, пишаючись прочитаною українською книжкою чи вишитою сорочкою (цей тип псевдоукраїнофіла змальований у казці "Хо" в особі М. І. Літка).

Невідомо, як склалися стосунки братства з гуртком українських соціал-демократів на чолі з І. Стешенком. Принципова відмінність у поглядах неминуче призводила до гострих дискусій. Це підтверджується й різкими оцінками "Символу віри" з боку Лесі Українки, котра примикала до гуртка⁷⁹. Оскільки про діяльність І. Стешенка та його однодумців, крім розробки програмних документів, даних немає, то й говорити про співпрацю з ними тарасівців не доводиться. Але відомо, що ще в 1891 р. засновники братства завоювали симпатії юного Стешенка, котрий присвятив їм свої вірші⁸⁰. У 1894 р. І. Стешенко проживав у О. Кривка і брав участь у роботі гуртка тарасівського напрямку⁸¹. Тож і тут антагонізму не було.

Братство підтримувало стосунки і з діячами російського визвольного руху. Користь від цього була обоюдною завдяки взаємодопомозі в розмноженні й розповсюдженні літератури, встановленні зв'язків тощо. Харківський осередок співробітничав з соціалістичними гуртками братів Штейнбергів у Харкові, К. Чекерулькуша в Дерпті, учнів Херсонського землеробського училища; Чернігівський — з російськими революціонерами Чернігова, Варшави та ін. Під час ув'язнення І. Липи і його товаришів харківські народники збирали для них кошти⁸².

Тарасівська організація була добре законспірованою. Вона зазнала провалу тільки одного разу, в Харкові, і то не з власної вини. Причиною його став транспорт нелегальної літератури з-за кордону, за яким стежила поліція. Обізнаність жандармів тоді пояснювали невмілими діями одного з тарасівців у справі організації перевезення літератури. 10 червня 1893 р. М. Павлик повідомляв М. Драгоманову: "Чоловік, що був тут перше, зв'язався у Львові з першим-ліпшим жидом (бачу, за порадою Франків, та й по власній нерозбірчивості) з тим, щоб переслав ті книги у Росію. Він же, жид, чи його камрат у Росії замельдував властям"⁸³.

Пізніше цю версію підтримали історики, називаючи й прізвище тарасівця — М. Байздренко (інколи — В. Самійленко). Сам факт його поїздки дійсно мав місце, але достатніх підстав для звинувачень немає.

Документи свідчать, що на слід харківського транспорту жандарми вийшли випадково. Вони ще з грудня 1892 р. стежили за перевезенням літератури зі Львова до Росії і в лютому 1893 р. дізналися від свого агента про її частину, що призначалася для Харкова. У березні транспорт був відправлений Ольгою Франко зі Львова, таємно перевезений через кордон і зданий у Рівному до транспортної контори "Надія". Квитанція була відправлена до Львова, а звідти — до Харкова на ім'я В. Степаненка. Він передав її М. Яценку — очевидно, керівнику групи, а той — І. Липі. З невідомих (можливо, конспіративних) причин І. Липа звернувся за допомогою до старогромадівців. На його прохання С. Русова доручила отримати вантаж С. Левандовському, що він і зробив 11 квітня. Ящик з літературою (в накладній було вказано "з домашніми речами") вагою 60 кг був доставлений на квартиру Я. Трутовського, звідки частину її перенесли до Русових⁸⁴. Іншу частину тарасівці відразу стали розповсюджувати. В Полтаву, наприклад, було відправлено 40 примірників забороненого в Росії другого тому "Кобзаря"⁸⁵.

Щоб запобігти дальшому розповсюдженню літератури, поліція у ніч на 1 травня провела понад 40 обшуків. Мали місце вони й пізніше, причому не тільки в Харкові⁸⁶. В результаті у багатьох мешканців знайшли нелегальну літературу, листи "крамольного" змісту. Так, у Я. Трутовського було вилучено 81 назву заборонених книг і журналів, у Русових — 25, В. Степаненка — 19 назв, рукописи, 14 зошитів щоденника⁸⁷. До дізнання про ввезення в Росію забороненої літератури було притягнуто 24 особи. Більшість з них належала до братства: шестеро часто згадуються у спога-

дах, літературі, а активна участь у його справах ще дев'яти засвідчується, хоча й не беззастережно, матеріалами слідства.

У зв'язку з цим слід уточнити поширену в історіографії думку, згідно з якою жандарми нічого не знали про тарасівську організацію. За умов тотального стеження таке було можливе лише в разі цілковитої бездіяльності. Насправді в ході слідства неодноразово виявляли факти про діяльність українського осередку, який жандарми називали "Молодою громадою". Поліція одержала дані про його політичний характер, наявність програмних документів, роль окремих членів. До речі, властям було відомо і про діяльність інших гуртків, зокрема, київського й чернігівського⁸⁸. Проте наявний матеріал був настільки незначним, що каральні органи не змогли встановити факт існування братства. Неабияку роль відіграла і мужня поведінка тарасівців на допитах. Жоден з них не видав організації, за винятком епізодів, що так чи інакше були відомі поліції.

Через відсутність доказів більшість заарештованих незабаром була звільнена. Лише І. Липа, М. Яценко, Ф. Заїкін і І. Якимовський перебували у в'язниці до завершення слідства 25 жовтня 1893 р. З цієї ж причини справа була вирішена в адміністративному порядку. За височайшим повелінням від 16 листопада 1894 р. С. Левандовський мав відбути 6 місяців ув'язнення, І. Липа і С. Русова - по 3, Я. Трутовський - 2, М. Яценку, В. Степаненку й І. Якимовському було визначено як міру покарання перебування під арештом під час слідства. Всі ці особи підлягали гласному нагляду поліції протягом 2—5 років і, як правило, позбавлялися права на проживання в університетських містах. Ще шестеро студентів підлягали арешту і 10-добовому перебуванню в карцерах вузів й нагляду начальства. Дізнання щодо Ф. Заїкіна й М. Байздренка було призупинене для сукупного розгляду з іншими справами, що їх стосувались, а щодо решти було припинене⁸⁹.

Харківська справа набула широкого розголосу, бо вперше за життя тодішнього покоління під слідством опинилась українська організація. Російськомовний "Прогресе" (Чикаго) писав щодо цього: "Арешти наробили багато галасу в Харкові: говорили, що захоплено таємне товариство, що мало на меті відділення України від Росії..."⁹⁰. Детальну інформацію про обшуки й арешти надрукували галицькі часописи "Народ", "Діло", польські видання та ін.

Занепокоєний цими подіями австрійський уряд навіть зобов'язав свого консула у Києві детально з'ясувати ситуацію. Звіт консула, складений 6 вересня 1893 р. (він повністю наведений Д. Дорошенком), містить цікаві оцінки українського руху: "Малоруський національний рух розвивається, як і раніше, однак додержується при цьому якнайбільшої обережності. ...Національна свідомість збільшується, знання власної історії росте все ширше та глибше і скріплює індивідуалізм. Ведеться поважна праця, але без найменшої притоки для підозрінь. ...Гуртки поширені по всьому краю, мають чисто літературний або науковий характер і с невлівими для поліції. В дійсності вони скріплюють малоруський патріотичний настрій у краю. По значніших містах, таких, як Київ та Харків, ці гуртки дуже численні... Малоруська молодь, що служить справжньому малоруському патріотизмові, досить обережна й тримається якнайдалі від соціалістичних інтриг, щоб не пошкодити своїй справі"⁹¹.

Після розгрому харківський гурток припинив існування. Частина братчиків виїхала з міста, решта, перебуваючи під пильним наглядом поліції, не мала змоги продовжувати нелегальну діяльність. Однак братство існувало і діяло. Можливо, саме тоді були сформовані названі вище гуртки у невеликих містечках. Активізувався київський гурток, який і раніше відігравав важливу роль в організації, а нині став провідним осередком.

В ньому посилилася самостійницька течія (М. Міхновський, В. Шемет та ін.), яка дуже вирізнялася на загальному тлі українського руху, тоді переважно автономістського або аполітичного. З цього приводу М. Базькевич писав: "Виступи невеличкого гуртка київських тарасівців на вселюдних зборах різноманітного київського студентства робили враження якогось донкіхотства, бо це були виступи людей цілком іншого світогляду, не визнаного тодішньою студентською масою" ⁹².

Цей період майже не висвітлений у спогадах і зовсім не відображений у жандармських архівах внаслідок відсутності провалів. Після входження братства до складу ВУЗО (1897 р.) неможливо розрізнити гуртки, членів, діяльність цих організацій. Вірогідно, дуже швидко вони злилися, що зумовлювалося як наявністю у них багатьох спільних рис, так і надпартійним характером ВУЗО.

Тому практично неможливо точно визначити верхню хронологічну межу діяльності братства. Майже всі дослідники обходили мовчанкою це питання. Спроби датування здійснені лише в кількох працях, без належного обґрунтування і врахування інших точок зору. Ліквідація організації пов'язувалася з харківськими арештами ⁹³, датувалася 1898 р. ⁹⁴, 1902 р. ⁹⁵, початком ХХ ст. ⁹⁶.

Джерела свідчать, що з середини 90-х років Братство тарасівців переживало кризу, її причинами були посилення внутрішніх протиріч та ідейних розходжень, невдоволення старими методами й напрямками роботи та пошук нових, активізація інших організацій тощо. В. Боровик відносив початок занепаду братства до 1895 р. ⁹⁷. На думку М. Слабченка, тарасівські гуртки "потроху завмирають" після київського з'їзду і в другій половині 90-х років розпадаються ⁹⁸.

Тогочасний стан організації частково відображений у листуванні М. Коцюбинського. Зокрема, 28 вересня 1896 р. він писав дружині: "Прийшов лист і од Мальованого з Києва. Лист якийсь сумний. Каже, що скрізь панує якась апатія, всі повісили носа на квінту. Щось діється в б[ратерст]ві, бо Тарас боїться за його цілість, гадає, що дехто вийде, ба що може розпатися ціла громада" ⁹⁹. В іншому листі письменник навів образну оцінку стану справ у товаристві, висловлену М. Міхновським: "Коли б мене спитано,... в якому стані є наша власна справа, відповів би по ширості: будова потріскалась, крізь великі щілини шурхає вітер, навіть деякі стовпи захиталися, а шашіль, що без упину точить кожну найменшу балку, лякає, що небавом впаде ціла будівля" ¹⁰⁰.

Свідченням ослаблення братства і водночас пошуку його керівниками шляхів виходу з кризи можна вважати і його входження до ВУЗО. Існування тарасівської організації до 1897 р. включно фіксується в різних джерелах. Але вже на час утворення РУП (січень 1900 р.) про неї немає жодної згадки. Тому вірогідно, що братство припинило свою діяльність у 1898 р. Датування часу його ліквідації 1902 р. слід відкинути як безпідставне: тут очевидне прагнення перекинути місток від тарасівців до Української народної партії М. Міхновського, що саме тоді утворилася.

Діяльність Братства тарасівців була вагомим внеском у національно-визвольні змагання українського народу. Воно стало першою загальноукраїнською політичною організацією. "Символ віри" привернув увагу українства, викликав жваву полеміку і тим самим стимулював розвиток національної політичної думки. Він був покладений в основу "Програми української національної партії", створеної студентськими громадами наприкінці ХІХ ст. ¹⁰¹. У лавах тарасівців чи під їх впливом сформувалися сотні борців за визволення України. Жодна з східноукраїнських партій початку ХХ ст. не уникнула впливу ідей цієї організації. Братство тарасівців поклало організаційний початок політичного етапу українського національного руху.

- ⁵⁰ Там же. - С. 22.
⁵¹ Там же.
⁵² ЦДІА України, ф. 336, он. 1, спр. 26, арк. 93-100.
⁵³ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 24.
⁵⁴ Дорошенко В. Українство в Росії. — С. 28; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. - Б. м., 1926. - Т. 1. Революційна українська партія (РУП). - С. 31.
⁵⁵ Б о р и с Р. Микола Міхновський. — С. 8; Енциклопедія українознавства. — Т. 8. — С. 3131; Орлик М. Українська духовність і світогляд на тлі історичного розвитку//Визвольний шлях. — Лондон, 1979. — Кн. 6. — С. 660; та ін.
⁵⁶ С а м і й л е н к о В. З українського життя в Києві... — С. 113.
⁵⁷ С л а б ч е и к о М. Є. Матеріали... - Т. 2. - С. 204.
⁵⁸ Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Герашенко Т. С. М. І. Міхновський. — С. 77.
⁵⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 25.
⁶⁰ Там же.
⁶¹ Цит. за: К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 37—38.
⁶² Л и п а Ю. Тарасівці. - С. 353.
⁶³ Цит. за: К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 21. У "Творах" М. Коцюбинського (К., 1974. — Т. 5) друге речення відсутнє.
⁶⁴ Коваленко О. На межі двох віків // 3 минулого. — Т. 2. — С. 30.
⁶⁵ ЦДІА України, ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 152 зв.
⁶⁶ Цит. за: З а ї к а І. Селяни про Коцюбинського // Життя й революція. — 1926. — № 7. - С. 82.
⁶⁷ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 20.
⁶⁸ Коцюбинський М. Твори. - К., 1974. - Т. 5. - С. 78, 365.
⁶⁹ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18.
⁷⁰ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 38, 78; Липа І. Братерство тарасівців. — С. 266.
⁷¹ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 331, арк. 115 зв.
⁷² Ш е м е т С. Микола Міхновський //Хліборобська Україна. - Відень, 1924-1925. - Кн. 5. - С. 6.
⁷³ Коцюбинський М. Твори. - К., 1973. - Т. 1. - С. 188.
⁷⁴ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 22 зв.; Липа Ю. Тарасівці. - С. 346;
⁷⁵ Козуб С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 31.
⁷⁶ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 96-97.
⁷⁷ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 103 зв., 106.
⁷⁸ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 21—22.
⁷⁹ Ч и к а л е н к о Є. Спогади. - Львів, 1925. - Ч. 2. - С. 39.
⁸⁰ М о р о з М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. - К., 1992. - С. 109.
⁸¹ Л и п а І. Братерство тарасівців. — С. 262.
⁸² ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 344, арк. 141.
⁸³ Там же, спр. 331, арк. 38, 86; ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 21, 26 зв.
⁸⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895) — Чернівці 1911. - Т. 7. - С. 230.
⁸⁵ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 331, арк. 35; ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 12.
⁸⁶ Л и п а Ю. Тарасівці. - С. 347.
⁸⁷ Харківський обласний державний архів, ф. 52, оп. 4, спр. 853, арк. 10—59.
⁸⁸ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 93-99.
⁸⁹ М. М. Коцюбинський як громадський діяч: 36. документів. - С. 68, 121-125.
⁹⁰ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 110.
⁹¹ Дорошенко Д. Український рух 1890-тих років в освітленні австрійського консула в Києві // 3 минулого. - Варшава, 1938. - Т. 1. - С. 60.
⁹² Там же. - С. 66-68.
⁹³ М. Б. Український рух серед харківського студентства 1890-х років. — С. 25.
⁹⁴ В. В. 45-ліття "Тарасівців". — С. 8.
⁹⁵ Енциклопедія українознавства. — Т. 8. — С. 3131.
⁹⁶ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18.
⁹⁷ Р я б і н і н-С клярєвський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці. — С. 266.
⁹⁸ К о з у б С. Коцюбинський як учень Драгоманова... - С. 186.
⁹⁹ С л а б ч е н к о М. Є. Матеріали... - Т. 2. - С. 204.
¹⁰⁰ Коцюбинський М. Твори. - К., 1974. - Т. 5. - С. 89.
¹⁰¹ Там же. - С. 83.
¹⁰² Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. - Т. 1. - С. 23.